11. यस्य जननं तस्य मरणम्

કથાના માધ્યમથી ઉપદેશ આપવાની પરંપરા ઘણી પ્રાચીન છે. આજે સંસ્કૃતસાહિત્ય વિશે આપણી પાસે જે માહિતી ઉપલબ્ધ છે, તેના આધારે વિચાર કરવામાં આવે, તો આ પરંપરાનો પ્રારંભ આર્યશૂરની જાતકમાલાથી થાય છે. તેમાં ભગવાન બુદ્ધના પૂર્વ જન્મની કથાઓ છે. પૂર્વના પોતાના વિવિધ જન્મોમાં બુદ્ધે ક્યાં અને કેવી રીતે ધર્મકાર્ય કર્યું હતું તે વિષયવસ્તુને લક્ષ્યમાં રાખીને આ કથાઓ ઘડવામાં આવી છે. એ પછી સંસ્કૃતસાહિત્યમાં ઘણું કથાસાહિત્ય આવ્યું. આજે પણ આ કથાસાહિત્યમાં સતત વૃદ્ધિ થઈ રહી છે.

સંસ્કૃત કથાઓની એક વિશેષતા એ છે કે તેમાં પાત્રોનું જે નામકરણ હોય છે, તે પાત્રનાં કર્મ કે ગુણને વ્યક્ત કરીને તે-તે પાત્રના ચરિતને વર્ણવતું હોય છે. પ્રસ્તુત કથામાં જે બે પાત્રો છે, તેમાં એક વિત્તદાસ છે અને બીજું પાત્ર કૂટનાથ છે. વિત્તદાસ એટલે પૈસાનો ગુલામ અને કૂટનાથ એટલે કૂટનીતિનો સ્વામી. વિત્તદાસ પોતાના નામ પ્રમાણે પૈસાનો ગુલામ હોઈ લોભી તરીકે પ્રસ્તુત છે. જ્યારે કૂટનાથ પોતાના નામ પ્રમાણે કૂટનીતિ દ્વારા કોઈને પણ (અહીં લોભી વિત્તદાસને) પાઠ ભણાવનાર પાત્ર તરીકે પ્રસ્તુત છે.

સંસ્કૃતમાં એક સૂક્તિ છે - लोभः पापस्य कारणम्। અર્થાત્ લોભ પાપનું કારણ છે. લોભ જુદી જુદી રીતનાં પાપ કરાવીને કેવી રીતે માણસને હાનિ પહોંચાડે છે તે આ કથા ઉપરથી સમજી શકાય છે. પાઠની વાક્યાવલિમાં વિશેષણ-વિશેષ્યના પ્રયોગ પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં છે અને તેમને ધ્યાનમાં લઈને વિશેષણ-વિશેષ્યના પ્રયોગની પદ્ધતિને પણ બરાબર રીતે જાણી શકાશે.

अस्ति वित्तदासो नाम प्रभूतलोभः समृद्धः कश्चित् वणिग्जनः। तस्य कूटनाथाभिधः वैश्यः प्रातिवेशिकः आसीत्।

एकदा कूटनाथेन चिन्तितं यदयं वित्तदासः धनिकोऽपि लुब्धो वर्तते। अतः केनापि उपायेन मया असौ वञ्चनीयः। एवं विचार्य सः कूटनाथः एकदा वित्तदासस्य गृहमुपगम्य अकथयत्, "भोः श्रेष्ठिन्, अस्माकं बहवः कुटुम्बिजनाः श्वः अतिथयः भविष्यन्ति। तेषामर्थे भोजनादिनिर्माणाय कानिचित् पात्राणि कृपया मह्यं यच्छतु। परश्वः तानि प्रत्यर्पयिष्यामि।"

प्रातिवेशिकधर्मभावेन वित्तदासः कूटनाथाय पात्राणि प्रायच्छत्।

पात्रोपयोगावसाने कूटनाथः पात्राणि प्रत्यर्पयितुं वित्तदासस्य गृहमगच्छत्। तैः पात्रैः सह कूटनाथः अन्यानि कानिचित् लघूनि नूतनानि पात्राणि अपि तत्र स्थापितवान्। लघूनां नूतनानां पात्राणां दर्शनेन विस्मितः वित्तदासः कूटनाथमपृच्छत्, "भो वयस्य ! एतानि पात्राणि मम न सन्ति।" कूटनाथः अकथयत् "मित्र ! यानि पात्राणि भवता

दत्तानि तानि मम गृहे रात्रौ प्रसूतानि। एतानि लघूनि नूतनानि पात्राणि भवतः पात्राणामपत्यानि सन्ति।''

अपत्यरूपेण नूतनानि पात्राणि सम्प्राप्य वित्तदासः प्रसन्नः जातः।

व्यतीतेषु कतिपयेषु दिवसेषु कूटनाथः पुनरपि वित्तदासं पात्रार्थं प्रार्थयत। प्रदत्तेभ्यः पात्रेभ्यः अपि अधिकानां पात्राणां लाभो भविष्यति इति दुर्मत्या प्रेरितो वित्तदासः तस्मै सर्वाणि इष्टानि पात्राणि दत्तवान्।

व्यतीतेऽपि एकमासे यदा कूटनाथः पात्राणि न प्रत्यर्पितवान् तदा चिन्तामापन्नः वित्तदासः कूटनाथगृहं गत्वा स्वकीयानि पात्राणि अयाचत। कूटनाथः सशोकम् अकथयत्, ''भवतः सर्वाणि पात्राणि मृतानि''।

वित्तदासः कोपाविष्टः सन् अकथयत् ''एवं कथं भवेत्। भो वञ्चक ! त्वं मिथ्या वदसि। निर्जीवानां पात्राणां मरणं कथं सम्भवति ?''

कूटनाथः धैर्यमवलम्ब्य शान्तवचसा अवदत्, ''महोदय ! यदि पात्राणां जन्म भवति, तर्हि तेषां मरणमपि भवति। पूर्वं जातानि पात्राणि भवतः गृहे विलसन्ति। यानि पात्राणि भवद्भिः दत्तानि तानि मम गृहे मृतानि। तत्र अहं किं कर्तुं समर्थः। पश्य,

जन्म भवति पात्राणां मरणे संशयः कथम् ।
जगति यत्समुत्पन्नं नश्यति सर्वथा ध्रुवम् ॥''

टिप्पण

नाम : (पुंल्लिंग) प्रातिवेशिक પડોશી **वैश्यः** વણિક **धनिकः** પૈસાદાર, ધનવાન **अतिथिः** મહેમાન (જેના આવવાની તિથિ નક્કી હોતી નથી, તે અતિથિ છે.) **वञ्चकः** ઠગ

(स्त्रीलिंग) मिथ्या ખોટું, જુઠ્ઠું **दुर्मतिः** ખરાબ બુદ્ધિ, ખોટી મતિ

सर्वनाम : मह्यम् મારા માટે, મારા કાજે तैः (પું. નપું.) તેમના દ્વારા, તેઓથી **अन्यानि** (નપું.)બીજાં **एतानि** (નપું.) આ બધાં **भवता** આપના દ્વારા **सर्वाणि** (નપું.) બધાં **यानि** (નપું.) જે (બ.વ.)

विशेषण : कूटनाथाभिधः यथार्थाभिधानः वैश्यः (प्रातिवेशकः) કૂટનાથ નામનો, નામના અર્થ પ્રમાણેનો, વાણિયો (પડોશી) **कानिचित् (पात्राणि)** કેટલાંક (વાસણો), કેટલાંક (વાસણોને) **तैः (पात्रैः)** તે (પાત્રો) દ્વારા **अन्यानि कानिचित् लघूनि नूतनानि (पात्राणि)** બીજાં કેટલાંક, નાનાં, નવાં (વાસણો) **लघूनां नूतनानाम् (पात्राणाम्)**

નાનાં, નવાં (વાસણોનું) **स्वकीयानि (पात्राणि)** પોતાનાં (વાસણો) **अधिकानाम् (पात्राणाम्)** વધારે (પાત્રો)નો **सर्वाणि इष्टानि (पात्राणि)** બધાં ઇચ્છેલાં (પાત્રો)ને, બધાં જોઈતાં હતાં તે (વાસણો)ને **निर्जीवानाम् (पात्राणाम्)** નિર્જીવ (વાસણો)નું **जातानि (पात्राणि)** ઉત્પન્ન થયેલાં (વાસણો),જન્મેલાં (વાસણ)

અવ્યય : परश्वः પરમ દિવસ **पुनरपि** ફરી પણ **कथम्** કેવી રીતે, કેમ **हि** નિશ્ચયનો અર્થ આપે છે. **सर्वथा** બધી રીતે **ध्रुवम्** ચોક્કસ

સમાસ: प्रभूतलोभः (प्रभूतः लोभः यस्य सः – बहुव्रीहि)। वणिग्जनः (वणिक् च असौ जनः – कर्मधारय)। कूटनाथाभिधः (कूटस्य नाथः (कूटनाथः, षष्ठी तत्पुरुष), कूटनाथः अभिधा यस्य सः – बहुव्रीहि)। यथार्थाभिधानः (यथार्थम् अभिधानं यस्य सः – बहुव्रीहि)। कुटुम्बिजनाः (कुटुम्बी च असौ जनः, ते – कर्मधारय)। अतिथिः (न विद्यते तिथिः यस्य सः – बहुव्रीहि)। भोजनादिनिर्माणाय (भोजनादीनां निर्माणाय – षष्ठी तत्पुरुष))। प्रातिवेशिकधर्मभावेन (प्रातिवेशिकस्य धर्मः (–प्रातिवेशिकधर्मः, षष्ठी तत्पुरुष), प्रातिवेशिकधर्मस्य भावः, तेन – षष्ठी तत्पुरुष)। वित्तदासः (वित्तस्य दासः – षष्ठी तत्पुरुष)। कूटनाथः (कूटस्य नाथः – षष्ठी तत्पुरुष)। पात्रोपयोगावसाने (पात्राणाम् उपयोगः (पात्रोपयोगः, षष्ठी तत्पुरुष), पात्रोपयोगस्य अवसानम्, तस्मिन् – षष्ठी तत्पुरुष)। अपत्यरूपेण (अपत्यं रूपं यस्य सः, तेन – बहुव्रीहि)। एकमासे (एकः च असौ मासः, तस्मिन् – कर्मधारय)। कूटनाथगृहम् (कूटनाथस्य गृहम् – षष्ठी तत्पुरुष)। सशोकम् (शोकेन सहितं यथा स्यात् तथा – अव्ययीभाव)। कोपाविष्टः (कोपेन आविष्टः – तृतीया तत्पुरुष)। शान्तवचसा (शान्तम् च तद् वचः, तेन – कर्मधारय)।

કૃદંત : (सं.भू.कृ.) विचार्य વિચારીને **उपगम्य** પાસે જઈને **(क.भू.कृ.) चिन्तितम्** વિચાર્યું **प्रेरितः** પ્રેરાયેલો **विस्मितः** આશ્ચર્ય પામ્યો. આશ્ચર્ય પામેલો. **जातः** થયો. બન્યો. **दत्तवान्** આપ્યા. **प्रत्यर्पितवान्** પાછાં આપ્યાં. **प्रसूतानि** જન્મેલાં **(वि.कृ.) वञ्चनीयः** ઠગવો-છેતરવો જોઈએ. **(हे.कृ.) प्रत्यर्पयितुम्** પાછાં આપવા માટે

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **दा > यच्छ्** **(यच्छति)** આપવું **सम् + भू** **(संभवति)** હોવાની કે થવાની શક્યતા હોવી **वि + लस्** **(विलसति)** વિલસવું, શોભવું

(આત્મનેપદ) याच् **(याचते)** માંગવું

દશમ ગણ (આત્મનેપદ) **प्र + अर्थ्** **(प्रार्थयते)** પ્રાર્થના કરવી, માંગવું

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : प्रभूतलोभः ખૂબ લોભી **भोजनादिनिर्माणाय** ભોજન વગેરે બનાવવા માટે **प्रत्यर्पयिष्यामि** પાછાં આપી દઈશ. **प्रातिवेशिकधर्मभावेन** પાડોશીનો ધર્મ છે એવી ભાવનાથી **पात्रोपयोगावसाने** પાત્રોનો ઉપયોગ પતી જાય પછી **तत्र स्थापितवान्** ત્યાં મૂકી દીધાં. ત્યાં રાખી દીધાં. **रात्रौ प्रसूतानि** રાત્રે જન્મ્યાં. **अपत्यरूपेण** સંતાનરૂપે **व्यतीतेषु कतिपयेषु (दिवसेषु)** કેટલાક (દિવસો) વીતી ગયા ત્યારે **व्यतीते अपि एकमासे** એક મહિનો વીતી ગયા પછી પણ **न प्रत्यर्पितवान्** પાછાં આપ્યાં નહિ. **चिन्तामापन्नः** ચિન્તાને પામેલો, ચિંતિત થયેલો **सशोकम्** શોક સાથે **कोपाविष्टः सन्** ગુસ્સે ભરાઈને, ગુસ્સે થઈને. **एवं कथं भवेत्** આવું કેવી રીતે બની શકે ? **धैर्यमवलम्ब्य** ધીરજ ધારણ કરીને **भवतः गृहे विलसन्ति** આપના ઘરમાં શોભે છે. **जगति** જગતમાં **यत्समुत्पन्नम्** જે ઉત્પન્ન થયેલું છે **नश्यति** નાશ પામે છે.

2. સંધિ : वित्तदासो नाम (वित्तदासः नाम)। धनिकोऽपि (धनिकः अपि)। लुब्धो वर्तते (लुब्धः वर्तते)। पुनरपि (पुनः अपि)। लाभो भविष्यति (लाभः भविष्यति)। व्यतीतेऽपि (व्यतीते अपि)। प्रेरितो वित्तदासः (प्रेरितः वित्तदासः)।

स्वाध्याय

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) वित्तदासः धनिकोऽपि कीदृशः आसीत् ? ◯

(क) सन्तुष्टः (ख) उदारः (ग) लुब्धः (घ) असन्तुष्टः

(2) कूटनाथस्य गृहे के अतिथयः भविष्यन्ति ? ◯

(क) कुटुम्बिजनाः (ख) प्रातिवेशिकाः (ग) साधवः (घ) ग्रामजनाः

(3) वित्तदासः कूटनाथाय केन भावेन पात्राणि प्रायच्छत् ? ◯

(क) मात्रधर्मभावेन (ख) दयाभावेन (ग) मित्रधर्मभावेन (घ) प्रातिवेशिकधर्मभावेन

(4) कूटनाथः कदा पात्राणि प्रत्यर्पयितुं वित्तदासस्य गृहम् अगच्छत् ? ◯

(क) भोजनावसाने (ख) पात्रोपयोगावसाने (ग) कार्यावसाने (घ) आगामिनि दिवसे

(5) किं सम्प्राप्य वित्तदासः विस्मितः अभवत् ? ◯

(क) पुरातनानि पात्राणि (ख) अर्वाचीनानि पात्राणि

(ग) नूतनानि पात्राणि (घ) गुरूणि पात्राणि

(6) भवतः सर्वाणि पात्राणि मृतानि। – एतत् वाक्यं कः वदति ? ◯

(क) कूटनाथः (ख) वित्तदासः (ग) कूटमतिः (घ) वित्तनाथः

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां प्रकोष्ठगतस्य योग्यरूपेण उत्तरं लिखत ।

(1) अस्ति वित्तदासो नाम प्रभूतलोभः .... वणिग्जनः। (समृद्ध)

(2) कानिचित् लघूनि .... पात्राण्यपि तत्र स्थापितानि। (नूतन)

(3) .... कतिपयेषु दिवसेषु कूटनाथः पुनरपि वित्तदासं पात्रेभ्यः प्रार्थयते। (व्यतीत)

(4) तस्मै .... पात्राणि दत्तवान्। (सर्व, इष्ट)

(5) कूटनाथः .... अकथयत्। (सशोक)

3. एकवाक्येन संस्कृतभाषायां उत्तरत ।

(1) कूटनाथः किमर्थं पात्राणि अयाचत ?

(2) किं सम्प्राप्य वित्तदासः प्रसन्नः सञ्जातः ?

(3) कूटनाथगृहं गत्वा वित्तदासः किम् अयाचत ?

(4) निर्जीवानां पात्राणां किं न सम्भवति ?

(5) किं सर्वथा नश्यति ?

4. अधोलिखितानां पदानां कृदन्तप्रकारं लिखत ।

(1) लुब्धः .... (2) प्रत्यर्पयितुम् ....

(3) दत्तानि .... (4) वञ्चनीयः ....

(5) सम्प्राप्य .... (6) आपन्नः ....

5. सन्धिं प्रयोजयत ।

(1) वित्तदासः नाम ....

(2) कः चित् ....

(3) धनिकः अपि ....

(4) श्वः अतिथयः ....

(5) वित्तदासः तस्मै ....

6. रेखाङ्कितानां पदानां स्थाने प्रकोष्ठात् उचितं पदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(कदा, कुत्र, कैः, कस्य, केषाम्, कः)

(1) पात्रैः सह अन्यानि पात्राणि स्थापितानि।

(2) पात्राणि रात्रौ प्रसूतानि।

(3) कूटनाथः पात्रेभ्यः प्रार्थयत।

(4) पात्राणि भवतः गृहे विलसन्ति।

(5) पात्राणां जन्म भवति।

7. सूचनानुसारं शब्दरूपं लिखत।

	शब्द	लिङ्ग	विभक्ति	वचन
उदाहरणम् – नूतनानि	नूतन	नपुंसकलिङ्गम्	प्रथमा–द्वितीया	बहुवचन
(1) पात्राणाम्	....	....	....	....
(2) उपायेन	....	....	....	....
(3) रात्रौ	....	....	....	....
(4) दिवसेषु	....	....	....	....
(5) मया	....	....	....	....

8. क्रियापदं वर्तमानकाले परिवर्त्य वाक्यं पुनः लिखत ।

(1) कूटनाथः वित्तदासम् अकथयत्।

(2) कुटुम्बिजनाः अतिथयः भविष्यन्ति।

(3) वित्तदासः कूटनाथाय पात्राणि प्रायच्छत्।

9. मातृभाषायाम् उत्तरत ।

(1) કૂટનાથે વિત્તદાસને છેતરવા માટે કઈ યોજના બનાવી ?

(2) વિત્તદાસે કૂટનાથને બીજી વાર પાત્રો શા માટે આપ્યાં ?

પ્રવૃત્તિ

- લોભને કારણે થતી હાનિને સૂચવતી આવી બીજી વાર્તાઓ એકત્ર કરો.
- લોભ વિશેની અન્ય ભાષાઓમાં મળતી કહેવતોનો સંગ્રહ કરો.